

TON JORNA EN JULIKA MARIJN

Altijd Etty

Etty Hillesum, inspiratiebron voor een rijk innerlijk leven

Ton Jorna en Julika Marijn

Altijd ETTY

**Etty Hillesum, inspiratiebron voor
een rijk innerlijk leven**

Derde druk

Uitgeverij
Ten Have

Inhoud

Voorwoord 7

Kort biografisch overzicht:

Etty Hillesum, haar familie, Julius Spier en Hertha Levie 11

- 1 Hoe Etty nog altijd inspireert 15
- 2 'Uit de eigen oorspronkelijke bronnen leven' 27
- 3 'De moed tot zichzelf' 49
- 4 'En de buitenwereld interesseert me ook eigenlijk alleen als afdruk van de binnenwereld' 73
- 5 'Liefde voor de medemens is als een elementaire gloed, waaruit men leeft' 99
- 6 'Het lijden dat toch essentieel aan dit leven is' 125
- 7 'Praten met jou, mijn God' 151
- 8 'De geboortehelper van mijn ziel' 171
- 9 'Onder de hemel is men thuis' 189

Dankwoord 205

Literatuur 207

Amsterdam Gabriël Metsstraat

Het huis aan de Gabriël Metsstraat 6b in Amsterdam, omstreeks 1938.
Etty's kamer is zichtbaar schuin boven de tweede boom.

Etty in haar kamer in 1937

Hoe Etty nog altijd inspireert

1

Wereldwijd worden er, geïnspireerd op het werk van Etty, theatervoorstellingen, schilderijen en muziek gemaakt, boeken en biografieën geschreven, symposia gehouden en meditatiedagen georganiseerd. Ook wordt Etty in Nederland veelvuldig geciteerd in columns, artikelen, publicaties en theorieboeken. Haar dagboeken en brieven zijn anno 2014 dus nog altijd actueel.

Voor veel lezers die geraakt zijn door het werk van Etty, is haar werk van grote waarde geweest bij hun eigen existentiële zoektocht in het leven. Voor ons – Ton Jorna en Julika Marijn, de samenstellers van dit boek – zijn Etty's nagelaten geschriften eveneens van wezenlijke betekenis voor ons leven en werk.

Ton Jorna (1949) leest Etty al sinds 1981, toen een deel van haar dagboeken werd gebundeld in *Het verstoorde leven*. 'Al meer dan dertig jaar leef ik dus met de dagboeken. Persoonlijk heeft Etty mij geïnspireerd omdat zij zich niet door beperkingen heeft laten bepalen. Ze heeft mij laten zien dat je juist in het aanvaarden van je beperking tot je bestemming kunt komen, en ook dat er met name als je in nood bent, diep in je een verlangen vrij kan komen dat niet zozeer vraagt om een oplossing, maar eerder een appèl is om je eigen weg te gaan.

Ik heb diverse werken over Etty gepubliceerd en haar dagboeken

jarenlang gebruikt voor mijn onderwijs aan de Universiteit voor Humanistiek als docent geestelijke en existentiële begeleiding. Studenten worden opgeleid om te kunnen omgaan met niet enkel hun eigen levensvragen maar ook met die van hun cliënten. Daarom is het belangrijk dat ze doorleefde literatuur lezen die ingaat op levensthema's en gebeurtenissen die noodzaken tot (zelf)reflectie. Studenten bleken erg gemotiveerd om Etty's dagboeken te lezen en werden erdoor aan het denken gezet over hoe zij in hun toekomstig werk zouden kunnen omgaan met moeilijke of netelige situaties van anderen, met mensen die in een diepe impasse verkeren of een existentiële zoektocht doormaken. Etty's dagelijkse aantekeningen over gebeurtenissen en situaties en haar reflecties erop tonen ons hoe iemand nadenkt over allerlei existentiële thema's en hoe zij zin ontleent aan het gaan van haar eigen weg door "tot op de bodem der dingen" te luisteren.'

Julika Marijn (1972) speelt sinds 2003 haar theatervoorstellingen *In duizend zoete armen* en *Denkend hart*, gebaseerd op de dagboeken van Etty. Daarnaast speelde ze Etty in de voorstelling *La Figure Humaine* van het Nederlands Kamerkoor en sprak ze *Het verstoorde leven* in op luisterboek.

'Zo zijn Etty's dagboeken de afgelopen tien jaar veelvuldig in mijn leven aanwezig geweest en haar woorden over mijn lippen gegaan. Etty heeft een diep inzicht in zichzelf en een groot "innerlijk weten". Meestal krijg ik aanvragen om de voorstelling rond de meidagen te spelen en zo loop ik dan half april weer door het bos met mijn script om die vijf kwartier tekst op te halen. Daar zie ik aanvankelijk enorm tegen op: weer al die teksten leren! Maar als ik eenmaal aan het wandelen ben om haar woorden en gedachten te verinnerlijken en op te slaan in mijn hersencellen, dan raakt het me altijd weer alsof het voor het eerst is. Ik spreek Etty's zinnen uit, herhaal ze eindeloos en ik hou van haar woorden. Ze zijn inmiddels zo bij me gaan horen. Soms word ik overvallen door een diepe ontroering en loop ik zomaar met tranen

in mijn ogen in mijn uppie door het bos omdat haar wijsheid en haar liefde voor het leven me zo diep raken. Dan denk ik weer: ja zo zit het, en wat heeft ze dat toch onwaarschijnlijk goed en mooi opgeschreven. Etty had zo'n groot schrijftalent. Door haar zinnen te denken en uit te spreken zie ik opeens "het grote perspectief weer", kom ik bij de liefde in mezelf en valt allerlei kleinigheid van me af. Ik voel een grote verbondenheid met Etty en vind het dan zo eervol dat ik haar teksten door mag geven en daarmee weer andere mensen kan raken en inspireren.'

Naar aanleiding van de solovoorstellingen van Julika en de publicaties van Ton over Etty, kwamen we in de loop der jaren met veel mensen in contact voor wie het werk van Etty net zo wezenlijk bleek te zijn als voor ons. Dat maakte ons benieuwd naar hun verhalen en we wilden graag horen wat zij ontleenden aan het werk van Etty als het gaat om levensvisie, levenshouding en concrete invulling van leven en werk. De lijst mensen met wie we over Etty's werk wilden spreken was aanvankelijk eindeloos lang. Om praktische redenen moesten we keuzes maken. We hebben gestreefd naar een fris en divers 'boeket' van mensen die het leven op een eigen manier beschouwen, bekend of onbekend, man of vrouw en van verschillende generaties. We hebben bewust gekozen voor mensen die zich nog niet eerder uitgebreid over Etty hebben uitgelaten, om op die manier tot onvermoede bronnen te komen. Dankzij de openhartigheid van de volgende mensen hebben we recht kunnen doen aan de opzet van dit boek:

Frank Agricola (1959) studeerde pedagogiek en is nu werkzaam als theatermaker. 'De geschriften van Etty ben ik gaan lezen op aanraden van Ton Jorna, toen ik over het dieptepunt van mijn depressie heen was en uit het dal begon te klimmen. Ik blijf erin lezen, het is voor mij niet een boek om in één ruk uit te hebben. Telkens kom ik iets tegen wat me raakt, wat ik bewust moet beleven en waar ik over na kan denken. De kracht van haar werk zit

voor mij in haar openhartige, authentieke manier van schrijven over hoe zij concrete en herkenbare situaties ervaart. Hiermee daagt zij me telkens uit mijzelf óók vragen te stellen, om stil te staan bij gedachten die ik koester, bij overtuigingen, (verborgen) angsten en sentimenten. Gaandeweg word ik me daar door het lezen van haar werk steeds meer van bewust. Ook helpt het me de patronen die ervoor gezorgd hebben dat ik in een depressie ben geraakt, te doorbreken. Dit opent in mij de weg of de ruimte voor een kracht die ik nog niet ken.'

Geertje Couwenbergh (1983) is schrijfster en 'innernemer'. Ze geeft schrijfworkshops in binnen- en buitenland. 'Goed dagboek-schrijven, zoals Etty dat heeft gedaan, maakt emoties transparant: het ene moment heeft het leven totaal geen zin, is het één en al zwart, en de volgende ochtend is het compleet het tegenovergestelde. Die grilligheid herken ik heel erg. Wat Etty mooi doet, is dat ze laat zien dat ze niet blijft hangen in wat er gebeurt, maar de bereidwilligheid heeft om iedere dag opnieuw te zien, nieuwsgierig te blijven en het leven aan te gaan. Schrijven heeft op mij datzelfde effect en ik probeer het over te brengen in mijn werk. Daarmee bedoel ik niet: hoe schrijf je een bestseller, maar eerder: hoe kun je het schrijven gebruiken om jezelf te ontmoeten en een relatie op te bouwen met jezelf. Etty's dagboeken tonen aan hoe belangrijk die relatie met jezelf is op het moment dat je wereld instort – wat bij haar natuurlijk op een onvoorstelbare manier gebeurde.'

Theologe en neerlandica **Annette van Dijk** (1949) werkt als docente in het middelbaar onderwijs (Nederlands) en in het hoger onderwijs (theologie). Ze wilde aanvankelijk op het werk van Etty promoveren, maar door omstandigheden heeft ze daarvan afgezien en is het de dertiende-eeuwse dichteres en mystica Hadewijch geworden. In 2009 verscheen haar dissertatie onder de titel: *Welk een ketter is die vrouw geweest!*

‘Ik ben Etty gaan lezen toen de eerste middelbareschooluitgave uitkwam, getiteld: *Het denkende hart van de barak*. Ik gaf toen net Nederlands op de middelbare school en ik liet het werk aan de vijfde klas lezen. Onder het lezen werd het helemaal stil in het lokaal, dat was zó indrukwekkend. Een hele groep jonge mensen was werkelijk geraakt. Later, tijdens mijn studie theologie, ben ik me in mystiek en mystieke schrijvers gaan verdiepen. Wat een mystieke ervaring is, laat zich moeilijk verwoorden: het is een breed begrip. In de theologie wordt onder een mystieke ervaring “in contact staan met het goddelijke” verstaan, maar er zijn veel mensen die zich in mystiek verdiepen en daar veel ruimer over denken.

Ik vond in Etty’s werk de mystiek waar ik zo in geïnteresseerd was. Ik ontdekte dat, als je bepaalde passages uit het werk van Etty naast passages uit de visioenen van de middeleeuwse Hadewijch legt, je heel wat parallellen kunt trekken. Beide vrouwen zijn voor mij van alle tijden, maar Etty kon die mystiek in de moderne tijd en in een westerse maatschappij onder woorden brengen. Zij ontwikkelde zich in relatief zeer korte tijd van iemand die voor mijn gevoel erg op zichzelf gericht was, tot iemand die inzicht verkreeg en volwassenheid bereikte en daar ook consequenties aan verbond, bijvoorbeeld door bijstand te gaan verlenen in Westerbork. Etty dacht na over haar leven, en over hoe ze het in deze wereld op een goede manier vorm kon geven.’

Chaja Kruijssen werd in 1949 als Tonne Götte in Amsterdam geboren. Chaja’s moeder, Mimi de Vries¹ (1916-2005), was tijdens de

1 Als Engelandvaarder belandde Mimi de Vries in het Oranjehotel In Scheveningen. Als Jodin kwam ze via Westerbork terecht in het concentratiekamp Theresienstadt, waar ze zich voordeed als verpleegkundige en zo wist te overleven. Toen ze in 1945 bevrijd werd door de Russen leed ze aan talloze ziektes. Ze verloor in de oorlog haar man en 56 familieleden. Ze kreeg na de oorlog erkenning van de Stichting 1940-1945 en ontving het Verzetskruis. Mimi hertrouwde met een huisarts (die gebroken had met zijn NSB-familie), ging verder met handlijnkunde, zette als pedagoog een therapiepraktijk op en kreeg vier dochters.

oorlog van Etty's leeftijd en ook Joods. Rond 1942 nam ze les bij Julius Spier in de handlijnkunde. Het is onduidelijk of ze Etty destijds ook heeft leren kennen. Door het verleden van haar moeder is Chaja opgegroeid in een sfeer van angst en wantrouwen. 'Niemand mocht weten dat we Joods waren; het vluchtkoffertje stond al klaar. Al toen we jong waren, vormde de oorlog een wezenlijk deel van ons leven: of je je zusje zou verraden of de wc schoon zou likken was voor ons een reële kwestie, net als de vraag hoe je het appèl-staan zou overleven. Ik was zes jaar toen ik de keuze maakte om het geluk van mijn moeder boven dat van mijzelf te stellen.

Het gaat in mijn leven altijd over tegenstellingen: goed-kwaad, licht-donker, dader-slachtoffer. Mijn studie psychologie gaf me geen antwoord op mijn levensvragen. Mijn persoonlijke zoektocht werd een weg naar verdieping en zingeving, die niet alleen over mij ging maar ook ten goede kwam aan mijn werk als psycholoog. Dat ik me verdiept heb in de joodse mystiek en in joodse meditatie, psychosynthese, familieopstellingen, auralezen en healen, maakt dat ik geworden ben wie ik ben. Etty volgde vol vertrouwen haar weg tot het einde. Ik ben geboren bij een moeder die dezelfde weg is gegaan, maar die een ander einde kende, waarna zij alle vertrouwen kwijt was. Mijn leven gaat over het hervinden van vertrouwen en Etty is daarbij mijn gids. Ik hoop bij haar vertrouwen uit te komen, dan is de cirkel rond. Zij laat me in zeer zware omstandigheden zien wat ik probeer en hoop te bereiken: het creëren van je eigen innerlijke veiligheid, je eigen innerlijke ruimte, waar jijzelf degene bent die bepaalt zodat je niet door de omstandigheden bepaald wordt, waar je vrij bent en innerlijke vrede kunt ervaren.'

Als GZ-psycholoog en psychosynthesegids heeft Chaja sinds 1995 haar eigen praktijk. Ze biedt individuele hulp en relatietherapie en geeft daarnaast regelmatig workshops. 'Ik merk dat een stevige basis van vakkennis en werkervaring, in combinatie met mijn affiniteit met het alternatieve en spirituele aspect van het werk, goed van pas komt bij het begeleiden van cliënten.'

Verloskundige **Beatrijs Smulders** (1952) schreef een aantal boeken over zwangerschap en bevalling en werkt momenteel aan een nieuw boek. Ze verwijst in interviews regelmatig naar Etty als inspiratiebron. ‘Toen ik het werk van Etty las was ik even oud als zij, 28 jaar. Ik heb alles in één klap gelezen en daarna steeds weer opnieuw. Haar enorme drang om naar binnen te gaan, haar zoektocht, dat herkende ik: iedere keer weer die hang naar verstillings. Op momenten dat ik het zelf even niet meer wist greep ik terug naar Etty en herlas stukken van haar dagboeken. Op een gegeven moment heb ik haar losgelaten en heb haar gedachtegoed meer als inspiratiebron op de achtergrond gehouden.

Ik heb sindsdien, tot dit interview, haar dagboeken nooit meer opgepakt. Nu ik ze wederom heb gelezen, merk ik tot mijn verbazing dat ik me er niet meer zo door geïnspireerd voel. Ik kan me niet langer zo met haar identificeren als vroeger. Het toeval wil dat ik een aantal jaren later, toen ik 32 jaar was, gefascineerd was door een andere joodse vrouw; de schrijfster Josepha Mendels, een feministe *avant la lettre*. Haar levenslust en humor, hoe zij door de oorlog heen is gekomen, dat is eigenlijk de manier waarop ik het zelf ook gedaan zou kunnen hebben. Zij had een, voor mij, aanstekelijke levensdrang. Eigenlijk heb ik Etty, op een gegeven moment, als idool ingeruild voor Josepha. Toen was zij mijn voorbeeld, ook omdat ze op haar 46e nog kinderen kreeg. Ik dacht dan, als ik mijn biologische klok hoorde tikken: ik heb best nog wel wat tijd, kijk maar naar Josepha! Maar natuurlijk, Etty blijft voor mij heel bijzonder, dat verandert niet.

Destijds heb ik me laten inspireren door Etty's schrijflust. Ik heb zelf altijd geschreven, ik houd al sinds mijn negende dagboeken bij, tot op de dag van nu. Dagboeken en autobiografieën vind ik interessant om te lezen, omdat je uit de eerste hand leest hoe andere mensen het leven aanpakken. Ik heb zelf, terwijl ik lange nachten op een geboorte wachtte, eindeloos schriftjes volgeschreven. Als verloskundige maak je veel mee. Vrouwen storten vaak hun hart bij je uit, want door de zwangerschapshormonen

worden ze kwetsbaar en emotioneel, meer open. Voor hen ben je als verloskundige een passant in hun leven, een intiem contact maar tegelijkertijd een buitenstaander, die na de bevalling weer uit het leven is verdwenen. Aan zo'n persoon kunnen ze dus veilig hun geheimen toevertrouwen, terwijl de drempel om naar een psychotherapeut of een seksuoloog te gaan vaak te hoog is, terwijl de verloskundige laagdrempelig is. Er worden heel wat tranen op het bureau van de vroedvrouw geplengd! Dat was voor de 28-jarige die ik toen was, soms best heftig. Ik was vaak verbijsterd over de akelige verhalen die ik hoorde. Het schrijven heeft me geholpen om mijn gedachten en gevoelens beter te ordenen en mijn kijk op de wereld te verwoorden. De dagboeken van Etty hielpen daarbij.'

De website van mezzosopraan **Christianne Stotijn** (1977) opent met een quote van Etty: 'En dan luisteren, overal luisteren, tot op de grond der dingen luisteren'. 'Luisteren is de belangrijkste energie bij het musiceren en blijkt steeds meer de grond-energie te zijn om in het dagelijks leven te kunnen communiceren', zegt Christianne. Ze woont in Deventer praktisch om de hoek van de Geert Grotestraat, waar Etty ooit heeft gewoond, en ook vlak bij het Etty Hillesum Centrum en de synagoge. 'Ik heb Etty pas echt leren kennen toen Deventer mijn thuishaven werd. Ik had haar werk nog nooit gelezen, maar de boeken stonden in de kast bij mijn moeder. Deventer als stad, met het Etty Hillesum Centrum zó dichtbij, stimuleerde mij om te weten te komen wie Etty was. Zo ben ik begonnen aan haar werk. Toen kwamen er een boel dingen samen: Etty sprak Russisch – ik heb Russische les en zing veel in het Russisch; Etty was met de Russische en Duitse literatuur verwant, waarmee ook ik in mijn leven een verwantschap voel; Etty spreekt veel over de Russische schrijver Fjodor Dostoevski, maar ook over de Duitse dichter Rainer Maria Rilke. Ik heb veel gedichten van Rilke gezongen en hij is de dichter die ik altijd weer zoek. Kortom: het bleek het begin van veel overeenkomsten.'

Jean-Jacques Suurmond (1950) is predikant en geestelijk verzorger, supervisor en publicist – hij schrijft onder meer columns voor *Trouw*. Hij heeft verscheidene keren verwezen naar het werk van Etty in zijn columns en als theoloog en predikant is hij geboeid door de grens waar God en mens elkaar raken. ‘Je kunt niet om de authenticiteit van Etty’s werk heen, haar werk blijft altijd actueel. Mystici verouderen niet, want de mystieke weg verandert niet. De weg met God is altijd actueel. Zoals Etty de gebeurtenissen in haar tijd tot in het diepste wil peilen, zo wil ik dat tot op de bodem doen met de gebeurtenissen in onze tijd. Omdat mensen in het dagelijks leven vaak nauwelijks toekomen aan reflectie en diepgang, ben ik in mijn rol als columnist, graag een soort denkend hart. Etty is voor mij een inspiratiebron, maar geen voorbeeld. Ik denk dat ze dat zelf ook nooit goedgevonden zou hebben, om haar na te volgen of haar als voorbeeld te zien. Echte mystici willen niet dat je volgt. Het gaat erom God op te graven in jezelf. Dan ga je dus je eigen weg.’

Marjoleine de Vos (1957) is neerlandica. Zij is als redacteur verbonden aan *NRC*, waarvoor ze onder meer een tweewekelijkse beschouwelijke column schrijft, en stukken over het plezier van koken. ‘Ik heb destijds bijna meteen *Het verstoorde leven* gekocht – waarschijnlijk had ik daar iets over gelezen. Ik vond het meteen heel aansprekend, maar ook voor een deel niet. Ik werd erg gegrepen door haar houding, haar eerlijkheid en haar zelfonderzoek, maar ik vond het toen wel heel moeilijk om Etty in haar geloof te volgen. Daarom heb ik als tegenwicht ook het dagboek gelezen dat de joodse journalist Philip Mechanicus schreef tijdens zijn verblijf in Westerbork. Je probeert je toch een zo volledig mogelijk beeld te vormen.

Etty’s werk is vormend geweest voor mijn visie op het leven. Op zoek naar een eigen godsbegrip heb ik veel gehad aan die notie van Etty van een god in jezelf, een godheid die van jou afhankelijk is in plaats van andersom, ook al ben ik uiteindelijk niet een

gelovend iemand geworden. Inspirerend vind ik haar vermogen om vreugde te halen uit kleine dingen. Dat klinkt cliché, maar probeer dat maar eens als je in Westerbork zit, in al die ellende en narigheid. Stilstaan bij het licht dat zo mooi in een plas schijnt. Dat is een manier van goed leven, om toch altijd nog ergens vreugde aan te kunnen ontlenuen. Niet door de dingen weg te moffelen en ze mooier voor te stellen, want dat doet ze niet. Dat kan in die omstandigheden ook moeilijk.'